

Світлана Шевченко

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки НАПН України,
shevchenko_s_n@ukr.net

РОЗВИТОК ШКІЛ З РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (1991-2010)

The article analyzes the organization of the educational process in schools with the Russian language of instruction in the context of the differentiation of general secondary education in the conditions of independent Ukraine (1991-2010); it was established that during the period under study the Russian education was declared on the equality of obtaining knowledge, skills and skills, ensuring the free development of national languages and cultures.

Keywords: *independent Ukraine, development, curricula, differentiation, schools with the Russian language of instruction, courses, electives.*

У статті проаналізовано організацію навчального процесу у школах з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в умовах незалежної України (1991–2010); встановлено, що в досліджуваний період російська освіта декларувалася на рівності здобуття знань, умінь і навичок, гарантуванні вільного розвитку національних мов та культур.

Ключові слова: *незалежна Україна, розвиток, навчальні плани, диференціація, школи з російською мовою навчання, курси, факультативи.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку Українська держава гарантує рівні права для всіх національностей, які проживають на її території. Розроблена протягом років незалежності концепція етнонаціональної політики, що знайшла відображення в Законах України «Про освіту» (2001, 2017), «Про національні меншини в Україні» (1992), «Про національні меншини в Україні» (1992), «Про засади державної мовної політики» (2012), Конституції України (1996), Національній доктрині розвитку освіти (2002) є основою для забезпечення прав та інтересів національних спільнот.

Кожен громадянин України має право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої). Ст. 7 Закону України визначає «особам, які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідного корінного народу України поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства» [2, с. 2].

Мовами національних меншин, згідно з законом в Україні є: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька й угорська. Вони як складова народу України є повноправними суб'єктами політичного процесу. Складність розв'язання означеної проблеми зумовлюється не лише необхідністю подолання важких політичних, соціально-психологічних, мовно-культурних та інших наслідків деформації етнонаціональної сфери в минулому. Важливим завданням державотворення є забезпечення сприятливих умов для подальшого розвитку етнічних груп в Україні й у цьому контексті – шкіл національних меншин.

Перші систематизовані дослідження з проблем розвитку національної освіти в Україні з'явилися з другої половини XIX ст. у працях М. Барсова, І. Малишевського, М. Петрова, Н. Мукалова та ін. Проблеми становлення та розвитку російської освіти в Україні порушено в наукових розвідках сучасних дослідників (Н. Кротік, О. Овчаренко, В. Орлянського та ін.). Упродовж

останніх десятиріч значно зріс інтерес науковців до вивчення проблем регіональної освіти й виховання, зокрема історико-педагогічних досліджень, які певною мірою висвітлювали процес розвитку російського шкільництва в Україні В. Войналович, О. Галенко, Н. Кротік, С. Мельник, І. Миронова, О. Овчаренко, В. Омельчука, В. Орлянського, В. Павленко, М. Панчук та ін. Учені розкрили різні аспекти розвитку російської освіти в Україні. Проте в історико-педагогічній теорії практично відсутні роботи, які б комплексно досліджували процес становлення й розвитку російського шкільництва на Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Мета нашого дослідження: «аналіз розвитку шкіл з російською мовою навчання в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації в організації шкільної освіти (1991-2010)».

Основна частина. Система освіти національних меншин за мовною ознакою була різнобічна. Основною метою якої було забезпечення конституційних прав громадян на навчання рідною мовою [11].

На початок 90-х рр. в Україні діяло 21.044 шкіл, з них 15.538 – українських, 3.364 – російських, 97 – румунських, 59 – угорських, 13 – молдовських, 9 – єврейських, 3 – польських, 2 – татарські та понад 130 шкіл з двома-трьома мовами навчання [5, с. 112].

Зміст навчально-виховного процесу у школах усіх типів був єдиним і спрямовувався на формування національної свідомості українського народу й ознайомлення з культурою народів, які проживали в Україні. Основним документом, який регулював навчально-виховний процес, був навчальний план, що складався на основі розроблених Міністерством освіти базових навчальних планів. Навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах здійснювався за типовими навчальними планами.

Аналіз Типових навчальних планів для загальноосвітніх шкіл України дав змогу з'ясувати, що державна політика щодо задоволення освітніх потреб дітей національних меншин спрямована на забезпечення гарантованого

Конституцією України та міжнародними актами право на освіту рідною мовою, створення потенційних можливостей для розвитку полікультурного середовища [7, с. 31]. Розглянемо навчальний план середньої загальноосвітньої школи з російською мовою навчання на 1991/92 н. р.

Таблиця 1

З навчального плану середньої загальноосвітньої школи з російською мовою навчання на 1991/92 н. р. (перехідний) [9, арк. 5].

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень по класах													
	1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Російська мова	7	8	10	12	10	11	6-5	4	4-3	3-2	2	0-1	0-1	
Російська література	-	-	-	-	-	-	3	3	2	2	3	4	3	
Українська мова	-	3	3-4	-	3	3	3	3	2-3	2	2	0-2	-	
Українська література	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	2	4	4	
Математика	4	6	6-5	6	6	5-6	6	6	6	6	6	5-4	4	
Основи інформатики та обчислювальної техніки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	
Історія України	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2-3	3	4	3	
Основи Радянської держави і права	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
Суспільство-знавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
Етика і психологія сімейного життя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
Ознайомлення з навколишнім середовищем	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Природознавство	-	-	1	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-	
Географія України	-	-	-	-	-	-	-	2	3	2	2	2-1	-	
Біологія	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	1	2-1	
Фізика	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	3	4	4	
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Хімія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3-2	2	3	
Креслення	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	
Іноземна мова	-	-	-	-	-	-	4	3	2	2	1	1	1	
Образотворче мистецтво	2-1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	

Музика	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Фізкультура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Трудове навчання	2	2	2	1	1	1	2	2	2	2	2-3	3	4
Разом	20	24	26	24	25	27	32	33	33	34	35	35	36
Факультативні заняття	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	3	3
Трудова практика (днів)	-	-	-	-	-	-	10	10	10	16	-	20	-

Аналіз наведеного навчального плану середньої загальноосвітньої школи з російською мовою навчання на 1991/92 н. р. показав, що в умовах незалежної України було удосконалено навчальні плани для шкіл національних меншин, зокрема конкретизовано назви таких предметів: із «Історії», «Географії», стало «Історія України», «Географія України», а також передбачалося навчання на факультативних заняттях.

У цей час поширеним явищем була діяльність факультативів та гуртків з вивчення рідної мови. У пояснювальній записці Типових навчальних планів початкової школи з навчанням українською та мовами національних меншин зазначалося, що типові навчальні плани містять інваріантну складову, сформовану на державному рівні, обов'язкову для всіх загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форм власності, та варіативну, в якій передбачено додаткові години на вивчення предметів інваріантної складової, на курси за вибором, індивідуальні та групові заняття.

Гранична наповнюваність класів і тривалість уроків встановлювалася відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту». Мінімальна наповнюваність груп для факультативних занять і курсів за вибором у міських загальноосвітніх навчальних закладах становила 8, сільських – 4 учні. «За меншої кількості учнів можуть створюватися міжкласні та міжшкільні факультативи та курси за вибором учнів» [7, с. 26, 30]. У сільських малокомплектних школах допускався поділ старших класів на профільні групи при вивченні предметів різних профілів (у межах передбаченого на це ліміту годин, у т.ч. з використанням часу варіативної складової). Згідно з рішеннями

місцевих органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, класи могли ділитися на групи і при наповнюваності, меншій від нормативної, а також при вивченні інших предметів за рахунок зекономлених бюджетних асигнувань та залучення додаткових коштів. У наказі про «Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 - 2004/2005 н. р.» зазначалося, що «Поділ класів на групи здійснюється відповідно до нормативів, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 20.02.2002 р. № 128. При поглибленому вивченні іноземної мови з 1-го класу клас ділиться на групи з 8-10 учнів у кожній (не більше 3 груп); при вивченні іноземної, що не є мовою навчання, а вивчається як предмет - клас чисельністю понад 27 учнів ділиться на 2 групи» [4, с. 2]. Викладання здійснювалося рідною, двома і трьома мовами навчання [4, с. 1]. У школі з навчанням тією чи іншою мовою національних меншин планувалися уроки мови (1, 2, 3, 4 кл.) й читання (класного й позакласного) (2, 3, 4 кл.) (програма по руському языку, авт. Гудзик І.П., Вашуленко М.С., Прищепа О.Ю.).

Основна мета вивчення мов і літератур в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин полягала у створенні оптимальних умов для активного володіння учнями державною та рідною мовами, формування мовної, комунікативної, етнокультурної компетенцій, що надавала можливість користуватися ними в різних суспільних сферах діяльності. Навчання учнів на перехідному періоді розподілу навчального матеріалу здійснювалася за програмами, підручниками та навчальними посібниками для початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин (мова навчання) або за програмно-навчальним забезпеченням для вивчення другої мови національних меншин з внесенням до них відповідних корективів.

У 2001 р. загальноосвітні навчальні заклади з російською мовою навчання працювали за програмою «Російська мова», 5-11 кл., (Програма «Російська мова», 5-11 кл. Російська словесність в школах України. – 2001. – №4;

Програма «Російська мова», 5-11 кл. Російська словесність в школах України. – 2003. – №1). До цієї програми було перевидано підручники для 5-9 класу; видано підручники «Російська мова» 5, 6 кл. з курсу 3(2) - 9 кл. та 5 кл. з курсу 5-9 кл. (за ред. І.П. Гудзик); навчальні посібники: «Російська мова. Комунікативний курс», 5 кл. (авт. Н.Ф. Баландіна, Харків: Торсінг, 2002); «Слушаєм-читаєм, говорим-пишем» (авт. Л.В. Давидюк та ін., К.: Освіта, 2002).

Вивчення курсу літератури в школах з російською мовою навчання здійснювалося за програмою для 5-11 кл. видавництва «Шкільний світ», 2001 р. Основними завданнями цього курсу було формування читацької культури, творчих здібностей, виховання почуття краси та виразності рідного слова, розвиток умінь сприймати літературний твір як явище мистецтва, сприяння розширенню культурно-пізнавальних інтересів, розуміння щодо національних особливостей і його складових.

У 2004/2005 н. р. загальноосвітні навчальні заклади з навчання мовами національних меншин працювали відповідно до типових навчальних планів, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 25.04.2001 р. № 342 (лист від 07.05.2004 р. N 1/9-252). Кількість годин, відведених на вивчення української та рідної мов і літератур, у цих планах залишилася такою, як і в попередні роки. Лише на вивчення предмета «Я і Україна» виділено в 3, 4 кл. по 2 год на тиждень.

На основі Типових навчальних планів загальноосвітні навчальні заклади складали на кожен навчальний рік робочий навчальний план з конкретизацією варіативної складової, враховуючи особливості регіону та індивідуальні освітні потреби учнів. Розглянемо у 2001/2002-2004/2005 н. р. затверджені Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів для шкіл з російською мовою навчання [6, с. 27-30].

Таблиця 2

**Типовий навчальний план
початкової школи з навчання мовами національних меншин
на 2001/2002 н. р.**

Освітні галузі	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах			
		1	2	3	4
Мови і література	Мова навчання	6	5	5	5
	Українська мова	3	3	4	4
	Іноземна мова	-	1	2	2
Математика	Математика	3	4	4	4
Людина і світ	Я і Україна	1	1	2	2
Мистецтво	Музика	1	1	1	1
	Образотворче мистецтво	1	1	1	1
Технології	Трудове навчання/Художня праця	2	1	1	1
Здоров'я і фізична культура	Фізична культура	3	3	3	3
	Основи здоров'я	0,5	0,5	0,5	0,5
Разом		20,5	20,5	23,5	23,5
Додаткові години на предмети інваріативної складової, курси за вибором, індивідуальні та групові заняття		0,5	0,5	0,5	0,5
Сумарна кількість годин інваріативної і варіативної складової		21	21	24	24
Гранично допустиме і навчальне навантаження на учня		20	20	22,5	22,5
Граничний обсяг домашнього завдання		-	45 хв	70 хв	90 хв

Таблиця 3

**Типовий навчальний план
загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням
російською чи іншими мовами національних меншин на 2001/2002 н. р.
(основна школа у структурі 12-річної)¹**

Освітні галузі	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах					
		5	6	7	8	9	5-9
Мови і література	Українська мова	3	3	2	2	2	12
	Іноземна мова	3	3	2	2	2	12
	Російська мова	3	2	2	2,5	2,5	12
	Українська література	2	2	2	2	2	10
	Зарубіжна література та література національної меншини	2	2	2	2	2	10
Суспільствознавство	Історія України	1	1	1	1,5	1,5	6
	Всесвітня історія	-	1	1	1	1	4
	Правознавство (практичний курс)	-	-	-	-	1	1
Естетична культура	Етика	1	1	-	-	-	2
	Музичне мистецтво	1	1	1	1	-	4
	Образотворче	1	1	1	-	-	3

¹ Примітка: У ЗНЗ з навчанням російською чи іншими мовами національних меншин за рахунок загального навантаження учнів збільшено граничнодопустиме навантаження до меж, що не перевищують санітарно-гігієнічних норм.

	мистецтво						
	Художня культура	-	-	-	-	1	1
Математика	Математика	4	4	-	-	-	8
	Алгебра	-	-	2,5	2	2	6,5
	Геометрія	-	-	1,5	2	2	5,5
Природознавство	Природознавство	1	1	-	-	-	2
	Біологія	-	-	2	2	3	7
	Географія	-	2	2	1,5	1,5	7
	Фізика	-	-	1	2	2	5
	Хімія	-	-	1	2	2	5
Технології	Трудове навчання	1	1	2	2	1	7
	Інформатика	-	-	-	-	1	1
Здоров'я і фізична культура	Основи здоров'я	1	1	1	0,5	0,5	4
	Фізична культура ²	2,5	2,5	2,5	3	3	13,5
Разом		26,5	28,5	29,5	31	33	148,5
Додатковий час на навчальні предмети, факультативи, індивідуальні заняття та консультації		0,5	0,5	1,5	3	1	6,5
Гранично допустиме навчальне навантаження на учня		27	29	31	33	33	153
Всього (без урахування поділу класів на групи)		27	29	31	34	34	155

Таблиця 4

**Типовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською чи іншими мовами
національних меншин на 2004/2005 н. р.
(старша школа в структурі 12-річної)³ [7, с. 29, 30].**

Освітні галузі	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах за рівнем стандарту			
		10	11	12	10-12
Мови і літератури	Українська мова	1	1	1,5	3,5
	Українська література	2	2	2	6
	Іноземна мова	2	2	2	6
	Російська чи інша мова національної меншини	1	1	1,5	3,5
	Зарубіжна література та література національної меншини	2	2	2	6
Суспільствознавство	Історія України	1	1	2	4
	Всесвітня історія	1	1	1	3
	Громадянська освіта:				

² Примітка: Години фізичної культури не враховуються при визначенні граничнодопустимого навантаження учнів.

³ Примітка: У ЗНЗ з навчанням російською чи іншими мовами національних меншин за рахунок загального навантаження учнів збільшено граничнодопустиме навантаження до меж, що не перевищують санітарно-гігієнічних норм.

	правознавство	2	-	-	2
	людина і світ	-	1	-	1
	економіка	-	-	1	1
Естетична культура	Художня культура	1	1	-	2
Математика	Математика	3	3	2	8
Природознавство	Астрономія	-	-	1	1
	Біологія	1,5	2	-	3,5
	Географія	1,5	-	-	1,5
	Фізика	2	2	-	4
	Хімія	1	1	-	2
	Людина і природа	-	-	1	1
Технології	Інформатика	1	1	1	3
	Технології	1	1	1	3
Здоров'я і фізична культура	Фізична культура ⁴	2	2	2	6
	Захист вітчизни	1,5	1,5	-	3
Разом		27,5	25,5	21	74
Додатковий час на профільне і поглиблене вивчення навчальних предметів, спецкурси, факультативи		6,5	7,5	12	26
Граничнодопустиме навчальне навантаження на учня		33	33	33	99
Всього (без урахування поділу класів на групи)		34	33	33	100

Таблиця 5

**Типовий навчальний план
загальноосвітніх навчальних закладів
з українською мовою навчання з вивченням
російської чи іншої мови національної меншини на 2004/2005 н. р.
(старша школа в структурі 12-річної)⁵ [10, с. 29].**

Освітні галузі	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах за рівнем стандарту			
		10	11	12	10-12
Мови і літератури	Українська мова	1	1	2	4
	Іноземна мова	2	2	2	6
	Російська чи інша мова національної меншини	1	1	1	3
	Українська література	2	2	2	6

⁴ Примітки: 1. Години фізичної культури не враховуються

2. Години фізичної культури не враховуються при визначенні граничнодопустимого навантаження учнів.

⁵ У ЗНЗ з українською мовою навчання та вивченням російської чи іншої мови національної меншини за рахунок загального навантаження учнів збільшено граничнодопустиме навантаження до меж, що не перевищують санітарно-гігієнічних норм.

	Зарубіжна література ⁶	2	2	2	6
Суспільствознавство	Історія України	1	1	2	4
	Всесвітня історія	1	1	1	3
	Громадянська освіта:				
	правознавство	2	-	-	2
	людина і світ	-	1	-	1
	економіка	-	-	1	1
Естетична культура	Художня культура	1	1	-	2
Математика	Математика	3	3	2	8
Природознавство	Астрономія	-	-	1	1
	Біологія	1,5	2	-	3,5
	Географія	1,5	-	-	1,5
	Фізика	2	2	-	4
	Хімія	1	1	-	2
	Людина і природа	-	-	1	1
Технології	Інформатика	1	1	1	3
	Технології	1	1	1	3
Здоров'я і фізична культура	Фізична культура ⁷	2	2	2	6
	Захист вітчизни	1,5	1,5	-	3
Разом		27,5	25,5	21	74
Додатковий час на профільне і поглиблене вивчення навчальних предметів, спецкурси, факультативи		5,5	7,5	12	26
Граничнодопустиме навчальне навантаження на учня		33	33	33	99
Всього (без урахування поділу класів на групи)		34	33	33	100

Аналіз навчальних планів показав, що порівняно з попередніми (за 1991/92 н. р.) вони значно різняться, зокрема, годинами навчання; новими предметами: друга іноземна мова, зарубіжна література й література національних меншин, всесвітня історія і правознавство; було відведено додатковий час на профільне й поглиблене вивчення навчальних предметів, зокрема створено факультативи; відкрито класи з російською, українською і англійською мовами; передбачено вивчення спецкурсів з інших мов національних меншин. Крім того, в умовах незалежної України було відкрито школи з українською мовою навчання з вивченням російської чи іншої мови національної меншини. У навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин створювалися умови для опанування рідної мови. Згідно

⁶ У ЗНЗ з українською мовою навчання та вивченням російської чи іншої мови національної меншини може вивчатися інтегрований курс «Література» або окремий курс «Зарубіжна література».

⁷ Примітки: 1. Години фізичної культури не враховуються при визначенні граничнодопустимого навантаження учнів.

з відомостями Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України у 2010 р. діяло 1 149 закладів із російською мовою навчання (685 тис. учнів); 131 тис. – вчили її факультативно чи в гуртках. Станом на 2010/2011 н. р. загалом здобувало середню освіту 3 421 606 учнів; відповідно російською – 1 931 588 (29,4% від загальної кількості учнів) [2, с. 15].

Висновки. Результати проведеного дослідження свідчать, що незалежна держава в контексті суспільно-політичних подій змінила систему навчання дітей національних меншин у розглядуваний період. Протягом 1991–2010 рр. відроджувалася системи освіти національних меншин. У навчально-виховному процесі державна освітня політика спрямовувалася на те, щоб враховувалися не лише мовні потреби, а й зміст і стан роботи початкової та середньої освіти шкіл етноменшин.

Аналіз навчальних програм, планів шкіл з російською мовою навчання показав, що етномовна політика позитивно вплинула на формування змісту освіти шкіл національних меншин, зокрема на диференціацію у викладанні таких предметів, як рідна мова, література; запроваджених факультативів, курсів, спецкурсів та відкриття шкіл з навчанням російської мови. Отже, освіта національних меншин у цей час декларувалася на рівності здобуття знань, умінь і навичок, гарантуванні вільного мови, культури; забезпеченні потреб етнічних меншин навчальною й методичною літературою.

Проведений науковий пошук не вичерпує всіх питань означеної проблеми, а спрямовує на вивчення розвитку внутрішньої диференціації організації навчального процесу шкіл з російською мовою навчання.

Список використаних джерел

1. Закон України. Про освіту. (Прийняття від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Набрання чинності 28.09.2017). [Електронний ресурс]. URL : <https://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>
2. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/2011 навчального року. Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К., 2011. – 99 с.

3. Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / за ред. Кирпач А. І., Тригубенко В. В., Ліханова І. Г. – К. : Педагогічний музей України. Крижопіль друк, 1993. – 32 с.
4. Ляковська-Щур, В., Гіжицький Я. Житомирська обласна Спілка поляків України. [Електронний ресурс]. URL : <http://zozpu.zhitomir.net/>
5. Мельник С. Етнічне та мовне розмаїття України. Монографія / С. Мельник, С. Черничко // Ужгород: ПоліПрінт, 2010. – 164 с.
6. Міністерство освіти і науки України. Наказ № 342 від 25.04.2001р. Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 - 2004/2005 навчальні роки [Електронний ресурс]. URL : <http://consultant.parus.ua/?doc=023UQ54FB7&abz=3GMH1>
7. Про внесення змін до наказу МОН України від 23.02.2004 року № 132 «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи»: наказ МОН України № 66 від 05.02.09. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. 2009. № 8 (березень) С. 3 – 32.
8. Российские школы [Електронний ресурс]. URL : <https://dostup.pravda.com.ua/news/publications/v-ukraini-ie-614-rosiiskykh-shkil-a-rosiisku-movu-vyvchaie-maizhe-milion-uchniv>.
9. Центральний Державний Архів Вищих Органів України. – ЦДАВО України. – Ф. 5252. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 5.